

MAGAZINE voor
erfgoedliefhebbers

jrg. 23 nr. 2 ~ oktober 2024

Zeeuws Erfgoed

Zeeuwse
verzetsheldin

~

Bamisweer en
kraaienzomers

~

Monument Overduin

 Erfgoed
Zeeland

Zeeuws Erfgoed MAGAZINE voor erfgoedliefhebbers | jrg. 23 nr. 2 ~ oktober 2024

← FOTO OMSLAG Twee vrouwen in Axelse streekdracht rijden mee op een Canadese jeep, november 1944 | foto uit WO2 in kleur, deel 4 Bevrijd, kleur-reconstructie door ColourisedPIECEofJAKE.

In dit nummer:

- 3

Voorwoord
- 4

Francien de Zeeuw, vrouw in het verzet
- 7

Verhalen uit het Zeeuws Archief
Bevrijd en dan?
- 10

De toekomst van verdronken Reymerswael
- 12

Hart voor een Zeeuwse molen
- 14

Bamisweer en kraaienzomers
- 16

Merkclappen conserveren kun je leren
- 18

In het kort
- 20

Trots op mijn monument
Rijksmonument met rood en groen
- 24

Een Romeinse *tubulus* van het strand bij
Oranjezon
- 26

Zoeken naar nieuwe bestemmingen voor
boerderijen
- 28

In beeld
Vliedberg bij Westkerke
- 30

Grensverhalen | 17
Saeftinghe en Hedwige, over verdwijnende
grenzen in een grensgebied
- 34

Paptaorte om te smullen
- 36

Uit de collectie van het Koninklijk Zeeuwsch
Genootschap der Wetenschappen
Middeleeuwse encyclopedie
- 38

Drieveuren
- 39

Colofon
- 40

MONUMENTaal

↑ De erfgoedwaarde van boerderijen vraagt om zorgvuldig herbestemmen.

↑ Een grensgebied vol dynamiek.

VOORWOORD

Wilco Blaak
directeur Erfgoed Zeeland

Samen

Op de voorkant van dit nummer staat een prachtige foto uit de Tweede Wereldoorlog. Twee Zeeuwse vrouwen, samen met twee Canadese soldaten. Zomaar een ontmoeting, ze hebben elkaar waarschijnlijk nog nooit eerder gezien. Samen de bevrijding vieren, samen proberen om de pijn en ellende van de oorlog even te vergeten.

De foto is een kleurreconstructie. Bijzonder hoe het toevoegen van kleur een beeld van tachtig jaar geleden zo dichtbij brengt. Natuurlijk zijn zwart-witfoto's karakteristiek en hebben ze daardoor een bepaalde sfeer. Maar juist zo'n kleurreconstructie haalt het beeld echt naar nu en spiegelt onze huidige werkelijkheid aan het verleden.

In mijn allereerste voorwoord voor *Zeeuws Erfgoed* wil ik kort ingaan op dat woordje 'samen'. We gebruiken het veel. Ook in dit nummer is het tientallen keren te vinden, in verschillende verbanden: *samen*, *samenwerking*, *samenleving*.

Wat mij betreft is dit kleine woordje voor de erfgoedwereld heel belangrijk. Kennis alleen voor jezelf houden is niet fair, *samen* kennis delen is veel interessanter. Je *samen* verwonderen over de schoonheid van ons erfgoed is veel leuker. *Samenwerken* is in een 'kleine' provincie als Zeeland ontzettend belangrijk. Een bekend Afrikaans spreekwoord, vaak geciteerd door Nelson Mandela, zegt niet voor niets: alleen ga je sneller, *samen* kom je verder.

In mijn eerste weken als directeur van Erfgoed Zeeland heb ik al veel mensen gesproken, van heel veel verschillende erfgoedorganisaties. En ze staan allemaal met hart en ziel voor hun 'club'. Prachtig! Vanuit Erfgoed Zeeland werken we graag *samen* en willen we helpen om ons mooie erfgoed voor iedereen toegankelijk te maken en te houden.

Welkom voor een kopje koffie om *samen* na te denken hoe we *samen* verder kunnen gaan.

Veel leesplezier en graag tot ziens!

→ Wilco Blaak (links) en Harry van der Maas (rechts) samen bij de ingang van de BB-bunker tijdens Open Monumentendag | foto Mieke Wijnen Fotografie.

Francien de Zeeuw, vrouw in het verzet

Anne Hobbel
adviseur erfgoed Erfgoed Zeeland

Francien de Zeeuw was een belangrijke spil in het Zeeuws-Vlaamse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. De rol van de jonge Terneuzense in het verzet groeide naarmate de oorlog vorderde. Wat begon met het afluisteren van telefoongesprekken tijdens haar werk als rijkstelefoniste, eindigde met het doorkruisen van de vuurlinie om de Canadese bevrijders van cruciale informatie te voorzien. Het leven van de Zeeuwse Francien leest als een heldenverhaal!

Het gezin De Zeeuw

Francien de Zeeuw werd op 19 mei 1922 geboren in Terneuzen. Ze groeide op in een hervormd gezin met een oudere zus en jongere broer. Haar vader was huisschilder. Het gezin De Zeeuw vond leven met God belangrijk en aan onafhankelijkheid, vrijheid en rechtvaardigheid werd minstens zoveel waarde gehecht. Haar ouders steunden Francien onvoorwaardelijk. Haar moeder hielp bij het vermaken van haar kleding, zodat ze allerlei artikelen in haar kleding kon verstoppen, en haar vader verspreidde essentiële informatie over de vijand die zij opving tijdens haar werk voor de PTT. Deze achtergrond, in combinatie met haar liefde voor het

↑ Francien de Zeeuw in haar Marva-uniform. | foto collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie.

← Duitse tanks in de Westkolkstraat in Terneuzen, op de achtergrond de Middensluis, 1940 | ZB Beeldbank Zeeland, nr. 32476.

vaderland en koningshuis, waren een belangrijke motivatie voor de rol die ze tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet speelde.

In het verzet

Voordat ze zich bij het georganiseerde verzet aansloot, pleegde Francien al individueel verzetsdaden. Als rijkstelefoniste luisterde zij Duitse telefoongesprekken af. Als ze iets hoorde over bijvoorbeeld een inval of huiszoeking gaf ze dat door aan haar vader. Hij speelde deze informatie dan weer door aan de juiste mensen.

Als jonge mannen uit haar omgeving werden opgeroepen voor de *Arbeitseinsatz* (de gedwongen arbeid in Duitsland door jonge mannen uit door de nazi's bezette gebieden) hielp ze hen aan onderduikadressen.

Pas in 1943 kwam Francien in aanraking met het georganiseerde verzet. Via een contactpersoon kreeg ze bonkaarten en rantsoenbonnen die ze dan weer bezorgde bij de

↓ NSB in Terneuzen, 1941 | ZB Beeldbank Zeeland, nr. 32480.

haar bekende onderduikadressen. Daarnaast kwam ze via de verloofde van haar zus in aanraking met verschillende mensen die onderdak wilden bieden aan onderduikers. Toen haar zwager zelf moest onderduiken, kwam ze in Oostburg in contact met leden van de landelijke organisatie van het verzet. Vanaf dat moment werkte ze ook mee aan het verkrijgen en verspreiden van wapens, valse persoonsbewijzen, valse sleutels, illegaal drukwerk, verzetskranten en door onderduikers gemaakte producten. Ook was ze betrokken bij de organisatie van verschillende overvallen op distributiekantoren, waar bonkaarten en rantsoenbonnen lagen opgeslagen.

Haar werk werd steeds gevaarlijker. Toen begin september 1944 de bevrijding op handen leek, sloot ze zich aan bij de partizanen, die het de terugtrekkende Duitsers zo moeilijk mogelijk probeerden te maken. Samen met de rest van haar kompanen werd ze opgepakt. Toen Terneuzen op 20 september werd bevrijd, zat Francien gevangen in West-Zeeuws-Vlaanderen, waar nog hevig gevochten werd. Pas op 28 september werden zij en haar verzetsgenoten vrij onverwacht vrijgelaten achter de Canadese linies. Bijna een maand lang zat ze met vele andere vluchtelingen ondergedoken op een boerderij. Op een gegeven moment werden de beschietingen zo heftig dat ze met twee andere verzetsstrijders besloot de Canadezen te informeren dat zij onschuldige burgers beschoten in een gebied waar de Duitsers allang verdwenen waren. Het werd een hachelijke

tocht dwars door de frontlinies, die een van haar collega's het leven kostte. Toch wist ze de Canadezen te bereiken en te overtuigen het vuren te stoppen. Het zou een van haar laatste wapenfeiten zijn voor het verzet.

Een nieuw avontuur

Na haar thuiskomst in Terneuzen op 20 oktober 1944 liep Francien met haar ziel onder de arm. Ze had veel meegemaakt en vond het lastig het 'normale' leven op te pakken. Gelukkig duurde dat niet lang. Op 27 oktober stond plots Hans Larive voor haar neus. Deze luitenant-ter-zee had als opdracht te onderzoeken of er onder de bevrijde Nederlandse vrouwen enthousiasme was voor een Marine Vrouwen Afdeling. Hij had gehoord van Franciens inzet bij het verzet. Diep onder de indruk besloot hij haar op te zoeken.

Francien was meteen enthousiast en samen met Larive voerde ze propaganda voor de oprichting van de Marine Vrouwen Afdeling. Dit was nodig, want koningin Wilhelmina was nog niet overtuigd van het idee. Al op 29 oktober had Francien genoeg enthousiastelingen verzameld. Er werd een verzoekschrift opgesteld om als 'Hare Majesteits Strijdkrachten' te mogen dienen, met daaronder de handtekeningen van twaalf Zeeuws-Vlaamse vrouwen. Op 31 oktober werd dit ondertekend door de koningin en was de oprichting van deze afdeling, die al snel werd afgekort tot 'Marva', een feit.

De Marine Vrouwen Afdeling

Francien vertrok begin december 1944 naar Engeland. In Mill Hill, Noord-Londen, begon ze aan haar training bij de Women's Royal Naval Service. Nog geen jaar later werd ze tot officier benoemd en overgeplaatst naar Nederlands-Indië. Op 25 november 1945 begon Francien aan haar reis naar de Oost. Na zo'n twee weken kwam ze aan op Ceylon (het huidige Sri Lanka), waar ze tot augustus 1946 verbleef. Ze hielp er met de repatriëring van (Indische)

Nederlanders die tijdens de Tweede Wereldoorlog in jappenkampen hadden gezeten. Eind augustus 1946 vertrok Francien van Ceylon naar Batavia, het huidige Jakarta. Daar ging ze aan de slag als hoofd Posterijen op het Marine Postkantoor.

Op 10 oktober 1947 reisde Francien terug naar Nederland, waar ze weer bij de PTT aan de slag ging. Dit werk bleef ze tot haar huwelijk in 1956 doen. Ze ontving verschillende onderscheidingen: het Oorlogsherinneringskruis, het Ereteken voor Orde en Vrede en het

Verzetsherdenkingskruis. Francien de Zeeuw overleed in 2015.

Bronnen

Nuij, N., Zeeuw, Francina de, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland: resources. huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Zeeuw.
Tardio, Natasza, Francien de Zeeuw. Van verzetsheldin tot eerste vrouwelijke militair, Alkmaar 2017.
Vrouwen ten strijde! Aflevering Andere Tijden (2012): anderetijden.nl/aflevering/128/Vrouwen-ten-strijde.

↓ Wervingsposter Marva's, circa 1946.

Verhalen uit het Zeeuws Archief

Bevrijd en dan?

Rick Stoorvogel
communicatiemedewerker Zeeuws Archief

Tachtig jaar geleden bevrijdden de geallieerden de eerste delen van Zeeland. Dat was uiteraard reden voor een feestje. Maar al snel daalde de realiteit in: Zeeland lag in puin. Er brak een periode aan van schaarste. Dat vroeg wat van de Zeeuwen. “Ieder dient zijn beste krachten te geven.”

In januari 1945 was een groot deel van Zeeland bevrijd. Alleen het eiland Schouwen-Duiveland moest nog wachten tot mei van dat jaar voor het bevrijd werd van het juk van de bezetter. In het bevrijde deel van Zeeland werden de

burgemeesters gevraagd om maandelijks verslag te doen van de situatie in hun gemeente. De verslagen zijn bewaard gebleven in het archief van het provinciaal bestuur. Hoe lag Zeeland erbij na de bevrijding?

Grote verschillen

Binnen Zeeland waren de verschillen groot. In de maandrapporten over januari 1945 lezen we dat er in Middelburg te weinig schoenen en in Aagtekerke te weinig klompen waren. In Hoedekenskerke meldde de burgemeester dat er over de verwoestingen “een boekdeel te schrijven” was. Bijna tweehonderd huizen in zijn gemeente waren in meer of mindere mate beschadigd of zelfs verwoest. “Het laat zich aanzien dat de wederopbouw dezer gemeente pas na langen tijd zijn beslag zal kunnen krijgen.”

Walcheren stond bijna volledig onder water. Het vervoer ging grotendeels over water. De burgemeester van Koudekerke schreef dat de evacués die in het dorp waren ondergebracht hun bagage snel wilden hebben. “Het

→ Punteren op een vlot door een straat in het Walcherse Serooskerke, circa 1944-1945 | Zeeuws Archief, Historisch-Topografische Atlas Vlissingen, nr. 2106.

transport der bagage kon onmogelijk geschieden in het tempo als door belanghebbenden werd verlangd. Er waren dagen waarop niet gevaren kon worden met zware vrachten vanwege te lage waterstand, er waren evenzoo dagen waarop niet gevaren kon worden, vanwege te sterke wind. Een en ander veroorzaakte groote stagnatie."

Ondertussen had in Goes de directeur van de Dienst Gemeentewerken heel andere zaken aan zijn hoofd. Hij zag zijn kans schoon om via de burgemeester zijn beklag te doen over het omvangrijke militaire vervoer dat over de Goese wegen reed: "Ik moge er op wijzen, dat telkens lantaarnpalen en verkeersborden sneuvelen; dat onze boomen telkens worden aangereden; dat de boomen langs de wegen of straten worden gebruikt, om daarin een groot aantal telefoondraden op te hangen, met het gevolg, dat takken worden afgerukt of ook andere beschadigingen ontstaan en tal van jonge boompjes geheel scheef worden getrokken."

Schaarste

In de meeste gemeenten lijken kapotte wegen echter de minste zorg te zijn geweest. Er was schaarste aan bijna alles. Brandstoffen, klompen en voedsel waren haast niet voorhanden. "De voedselvoorziening is nog steeds gering", schreef de burgemeester van Kapelle. "Sedert de vorige maand is daarin geen verbetering ingetreden. Behoudens tarwe, aardappelen en fruit zijn geen voedselvoorraden in de gemeente aanwezig." Verder benadrukte iedere burgemeester dat er niet nóg meer evacués in hun gemeente opgenomen konden worden. Huizen waren verwoest en in de huizen die er nog waren, woonden vaak meerdere gezinnen bij elkaar.

↑ Het dichten van het gat in de dijk bij Ritthem, 1945 | Zeeuws Archief, Fotocollectie Vlissingen, nr. 15405.

OPEN DAG ZEEUWS ARCHIEF

Op de eerste zaterdag van november organiseert het Zeeuws Archief een Open Dag over 80 jaar bevrijding. Bekijk unieke archiefstukken in de ondergrondse depots, volg lezingen over de bevrijding van Zeeland en loop mee met een rondleiding door de binnenstad van Middelburg. De dag wordt traditiegetrouw afgesloten met de Vriendenlezing. Meer info: www.zeeuwsarchief.nl.

Bedsteedeuren verdwenen

De ellende was echter nog niet voorbij. De dijken van Walcheren waren op vier plaatsen gebombardeerd, waardoor het water vrij spel had op het eiland. In de nacht van 18 op 19 januari 1945 woedde er een hevige noordwesterstorm, waarbij een hoge waterstand veel inwoners van Walcheren verraste. Onder meer in Koudekerke en Biggekerke richtte de storm ernstige schade aan. Maar ook in Ritthem hield de storm flink huis. De burgemeester schreef dat een inwoner wakker

← Een verwoeste fabriek na de strijd in het najaar van 1944 | Zeeuws Archief, Archief Johan de Vries, nr. 11 (6).

werd en delen van de buitenmuur van zijn huis werden weggesleurd. "Bedsteedeuren verdwenen en het huis zou uiteindelijk ook wegzinken. Met veel moeite hakte hij op den zolder, den muur door van de naburige woning en kon zodoende het leven van zijn gezin redden." Het dorp kreeg ook te maken met een vijf meter lange meerpaal die afgedreven was en meerdere huizen ramde.

Vliegende bommen

Schouwen-Duiveland werd pas in mei 1945 bevrijd. De bezetter beschoot vanaf daar regelmatig het bevrijde gebied. In januari bleef het op Noord-Beveland weliswaar bij een paar schoten, in Krabbendijke was dat wel anders. Daar schreef de burgemeester dat er een groot aantal V1-bommen in zijn gemeente terecht was gekomen. "De glas- en pannenschade welke opnieuw werd veroorzaakt door deze vliegende bommen is minstens even groot als de schade tijdens de bevrijding aangebracht. Omstreeks de jaarwisseling was de aangebrachte schade tijdens de bevrijding vrijwel geheel hersteld, doch thans begint een en ander hopeloos te worden."

Hoorn des overvloeds

De schaarste en onzekere omstandigheden beïnvloedden ook het gemoed van de inwoners van Zeeland. In de verslagen werd ook gevraagd naar de "stemming der bevolking". In Hulst heerste een "geprikkelde" stemming. Dat kwam vooral door het ontbreken van brandstof voor het verwarmen van de huizen, maar ook doordat "grote partijen levensmiddelen, goederen en schoeisel in de magazijnen liggen opgeslagen voor distributie onder de bevolking en waarmede nog geen aanvang is gemaakt". De inwoners van Middelburg waren niet veel beter gestemd. Ze hadden "hoog gespannen verwachtingen op verbetering onmiddellijk na de bevrijding", maar daar kon uiteraard niet direct aan worden voldaan. De burgemeester stelde dat de mentaliteit van de inwoners zou moeten veranderen: "Niet iedereen is het duidelijk, dat thans een overgangperiode wordt doorleefd, een periode, waarin [...] niet reeds kan worden getast uit den hoorn des overvloeds, doch waarin een ieder zijn beste krachten dient te geven voor de geestelijke, morele en materiele wederopbouw en het herstel van ons nationaal volksbestaan."

↑ Verwoeste sluizen, station en kantoor van de Stoomvaartmaatschappij Zeeland in Vlissingen, 1944 | Zeeuws Archief, Foto Dert, nr. 11775.

De toekomst van verdronken Reymerswael

Fred van den Kieboom
gemeentearchivaris en beleids-
medewerker erfgoed gemeente Tholen

Met de Sint-Lenaertsvloed, tegenwoordig vaker Sint-Felixvloed genoemd, werden de inwoners van het oude Reymerswael op 5 november 1530 voor het eerst geconfronteerd met de vernietigende kracht van het water. Een heel stel dorpen ging ten onder in de golven van wat we nu de Oosterschelde noemen.

De vloed was het begin van een roerige tijd voor de derde stad van Zeeland. Bijna twee jaar later was het weer raak. Zeker is dat na de tweede vloed het grootste deel van Zuid-Beveland onder water bleef staan. Daarmee verdween ook de grootste bron van inkomsten van de heer van Reymerswael, omdat het land geen producten meer voortbracht en dus ook geen belastinginkomsten meer opbracht.

Bij opbod verkocht
De stad werd daarna keer op keer geteisterd door het natuurgeweld.

↓ De stad Reymerswael zoals die er vroeger uit moet hebben gezien | M. Smallegange, *Cronyk van Zeeland*, 1696.

↑ Reymerswael rond 1565 door Jacob van Deventer.

Nog zeker zeven overstromingen zouden tot 1570 volgen. En of dat nog niet genoeg was, volgden kort daarna nog twee aanvallen van de geuzen. Deze opstandelingen trokken in 1572 en 1573 plunderend en brandstichtend door de straten van de stad. De meeste inwoners zochten een veilig heenkomen in steden in de buurt, zoals Tholen en Bergen op Zoom. De jaren daarna leefde nog slechts een handvol vissers en schippers in de ruïnes van de stad. De definitieve doodsteek kwam toen in 1631 ruim vierduizend Spaanse gevangenen na de Slag op het Slaack bij de stad werden geïnterneerd. Daarvoor werd de stad al gebruikt als steengroeve. In 1634 werd de rest publiekelijk bij opbod verkocht.

Eeuwenlang spoelde het water over de resten heen. Na de Tweede Wereldoorlog gingen schatgravers bij eb steeds meer naar de Speelmansplaten om daar naar mooie dingen te graven. Bij veel Tholenaren staat in huis nog aardewerk uit de slikken van de Schelde.

Toeristische kansen
Halverwege de jaren tachtig werd in het kader van de Deltawerken een dam gelegd ten oosten van het Schelde-Rijnkanaal. De Oesterdam werd midden over de stad gepland, omdat de ondergrond daar voldoende stevig was. Daarmee verdween de helft van de stad voorgoed onder zoet water. Na de laatste eeuwwisseling begon de interesse in de verdronken stad weer te groeien. In 2017 werd het gebied zelfs tot archeologisch rijksmonument bestempeld. De gemeente Tholen, binnen wiens grenzen de resten van de stad nu liggen, zag ook toeristische kansen voor het Atlantis van Nederland en startte met een onderzoek naar het weer beleefbaar maken van de stad.

Beleefpunt
Archeologisch onderzoek heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat de stad noordelijker ligt dan

eerst gedacht. In 2022 is al een informatiepunt 'verdronken dorpen' geplaatst op het zuidelijke deel van de Bergse Diepsluis, met zicht op de locatie van de stad. Er zijn nog meer ideeën om Reymerswael aan de vergetelheid te onttrekken. Zo worden getijdenbakken in de vorm van de fundamenteën geplaatst. De fundamenteën zouden eventueel ook op de zandplaat zichtbaar gemaakt kunnen worden in de vorm van oesterbanken, die daarmee meteen de Oesterdam beter beschermen tegen golfslag. Ook staat een bezoekerscentrum in de vorm van een middeleeuwse herberg op de planning. De precieze plaats daarvoor is nog onderwerp van discussie, maar de wens is om die zo dicht mogelijk bij de stad te realiseren.

Ook de weervisserij in dit gebied verdient het om aandacht te krijgen in dit bezoekerscentrum. De laatste jaren verkeert deze vorm van visserij in zwaar weer, doordat er weinig tot geen ansjovis meer gevangen wordt. De kwaliteit van het Oosterscheldewater is ook een

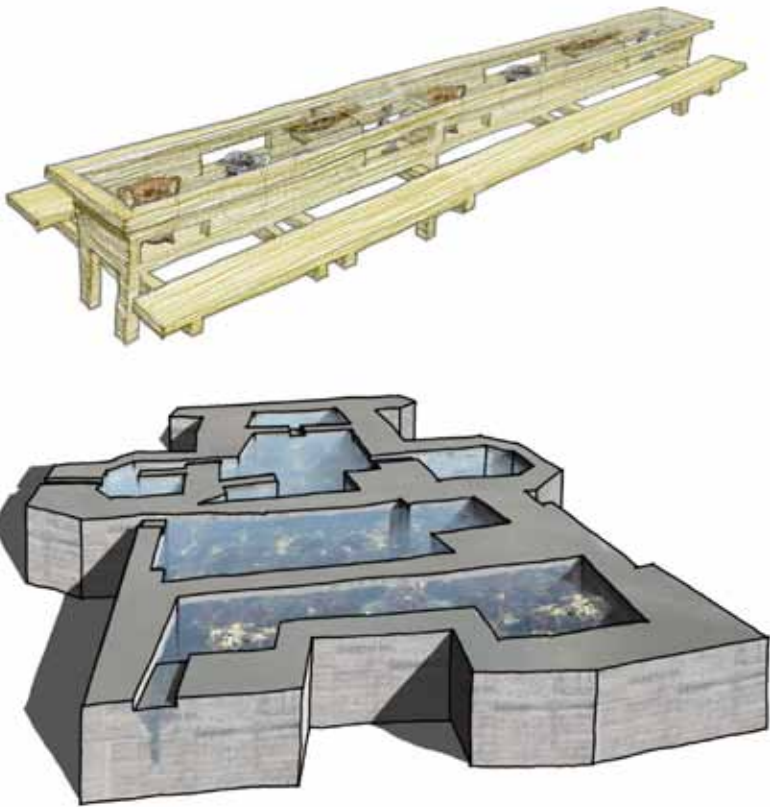

↑ Vleuk van de weervissers op de resten van Reymerswael, 2017 | foto Fred van den Kieboom.

zorgpunt. Binnen dit project is dan ook het idee ontstaan om met een pilotproject voedselrijk zoet water over te pompen naar de voedselarme Oosterschelde om te zien of dat een positief effect heeft op de ansjovisstand.

Om dit alles te realiseren is door de Provincie Zeeland en de Europese Unie subsidie toegezegd. Medio 2026 zal op de Oesterdam al het een en ander te beleven zijn!

↓ Impressie van getijdenbakken en picknicktafel met vondsten daarin | ontwerp RO&AD architecten.

Hart voor een Zeeuwse molen

Saskia Buitenkamp

medewerker communicatie Erfgoed Zeeland

Hij stond al met één voet in de erfgoedwereld, met een rijksmonumentale toren in Utrecht als woon- en werkplek. De kans om daarnaast een Zeeuwse molen te kopen kon hij dan ook niet laten lopen. Bløf-muzikant Bas Kennis, de nieuwe eigenaar van molen De Haan in Brouwershaven, wil hiermee iets terugdoen voor het prachtige stadje.

Molen De Haan, een voormalige korenmolen uit 1724, staat op een unieke plek in 'Brouw'. Het terrein grenst aan de jachthaven van het Grevelingenmeer, met op loopafstand het historische stadscentrum. En meer westelijk, richting zee, ligt het Concert at Sea-terrein. De beslissing om de molen te kopen was dus snel genomen, ook dankzij zijn eerdere ervaring met de Hamtoren in het Utrechtse Vleuten. "Want erfgoed opknappen is niet voor iedereen weggelegd; je moet de juiste mensen kennen", vertelt Bas. "Pluspunt is, als je een molen in Zeeland koopt, krijg je Jeroen erbij. Daar is nu ook Janneke bij gekomen. Zij laat, onder supervisie van Jeroen, de molen draaien en houdt een oogje in het zeil."

Groot onderhoud

Bas neemt de tijd voor zijn nieuwe avontuur. De molen is grondig onderzocht door Jeroen van Dijke van de Monumentenwacht en door een specialistisch architectenbureau. In het verleden is de romp met harde cementmortel gevoegd en zijn er in de buitenschil lekkages ontstaan. "Dit had kalkmortel moeten zijn; een molen is flexibel en beweegt", licht Jeroen toe. Andere restauratiepunten zijn een revisie van het kruiwerk (voor het draaien van de kap) en het vervangen van de vang (rem). Met een goed onderhoudsplan en subsidiemogelijkheden wil de kersverse eigenaar het rijksmonument draaivaardig

houden. "Ik mag nog flink aan de bak, wil ik de molen weer puntgaaf en veilig maken", aldus Bas.

Authentiek

Er is ook aandacht voor de zichtbaarheid van oorspronkelijke details. Het buitenschilderwerk wordt opgefrist in een specifieke kleurstelling uit de jaren zestig van de vorige eeuw. Het interieur wordt authentieker, radiatoren worden vervangen door een duurzame warmtebron. Een nieuwe website over de historie van molen De Haan is gelanceerd en er wordt gezocht naar een manier om het oude binnenwerk virtueel te reconstrueren. Voor het historische beeld struikt Bas samen met Janneke Ruitenbeek, molenaar in opleiding, het internet en archieven af, op zoek naar nuttige informatie en mooie collectiestukken.

Van ons allemaal

Janneke gaat het stokje overnemen van Jeroen, die al jaren als vrijwillige molenaar op De Haan draait. De enthousiaste en trotse Brouwse leerkracht begon aan de molenaarsopleiding toen zij ontdekte dat er in Zeeland niet alleen een molenaarstekort was, maar ook een tekort aan jonge en vrouwelijke molenaars. "Als je de molen laat draaien, komen er direct mensen aangelopen. Zo ontzettend leuk, inwoners, toeristen!" Bas vult aan: "Erfgoed is van ons allemaal. Het moet ook meer voor jongeren op de kaart gezet worden."

300 jaar

Dit jaar staat de voormalige korenmolen in het teken van zijn 300-jarig bestaan. Op de molenwal is in september met grote paarse bloemen het cijfer 300 gevormd. Ook de draaiende wieken, voorzien van donkerbruine zeilen, dragen trots het getal 300. Na een grondige verbouwing en restauratie krijgen zowel de molen als het bijbehorende Huisje onder de Molen uiteindelijk weer een recreatieve bestemming.

Meer informatie over de historie van De Haan lees je op www.molendehaan.nl.

→ V.l.n.r.: Bas Kennis, Janneke Ruitenbeek en Jeroen van Dijke voor molen De Haan | foto Mieke Wijnen Fotografie.

Bamisweer en kraaienzomers

Veronique De Tier
taalkundige bij het Instituut voor de Nederlandse Taal

Soms valt het weer mee in oktober en genieten we nog van een mooie nazomer, maar we kunnen ook echt herfstweer krijgen, met lage temperaturen en veel regen en wind. Dialectsprekers hebben voor elk van deze weertypes wel een naam, die soms afwijkt van de standaardtaal.

Katievig bamisweer
Bamis(weer) is onaangenaam herfstweer, met veel regen en wind, een weertype dat niet uitzonderlijk is voor begin oktober. Bamis betekent letterlijk 'Sint-Bavomis', de feestdag van Sint-Bavo, die gevierd wordt op 1 oktober, maar na een tijdje kon bamis ook gewoon 'slecht herfstweer' aanduiden.

Bamisweer kan katievig zijn. Niet alleen het weer is trouwens nu en dan katievig, je kunt je ook katievig 'ziekelijk, ellendig' voelen. In combinatie met weer betekent het 'kil en nat'. Het woord is afgeleid van het Middelnederlandse *caitijf* en betekende oorspronkelijk 'gevangen'. Het is uit het Oudfrans *caitif* (later *chétif*) overgenomen. De ellendige omstandigheden waarin gevangenen leefden, hebben ervoor gezorgd

dat de betekenis 'gevangen' kon evolueren naar 'ellendig'.

Kraaienzomer
Een enkele keer is het begin oktober toch nog lekker warm. Zo'n oktoberzomertje wordt in Zeeuws-Vlaanderen soms *michielszomer* of *-zeumer* genoemd, naar de feestdag van Sint-Michiël op 29 september. *Machielekes*, zeggen ze in het Land van Hulst. Op Schouwen en Goeree-Overflakkee heet het *kraoiezomer*. Kraaien hebben er echter niets mee te maken, wel de kraanvogels die overvliegen in de herfst. Elders heet die periode dan ook *kranenzomertje*. In Zeeland is het verhaspeld tot *kraaienzomer*.

Nikkestaarten en varende vrouwen
Zo nu en dan ontstaat een windhoos. Dialectsprekende Zeeuwen kennen die als *nikkestaart*. Het eerste deel van het woord *nikkestaart* – soms ook *nekkestaart*, *hikkestaart* of *hekkestaart* – verwijst naar *nikker*, een watergeest of waterduivel. De windhoos wordt gezien als het werk van bovennatuurlijke krachten. *Staart* verwijst naar het zuilvormige gedeelte van de windhoos, net als *hoos* in *windhoos*. *Hoos* is een oud woord voor 'kous, laars', dat figuurlijk gebruikt wordt voor de vorm van de windhoos, die er een beetje uitziet als een been.

In grotere delen van het zuidelijke taalgebied, ook in Oost-Zeeuws-Vlaanderen hoor je woorden als

varende vrouw en *barende vrouw*, met varianten als *banende vrouw*, *baarlevrouw*, *baarlievrouw*, *de vaar*

en de vrouw, of baarnevrouw. Ook die namen berusten op bijgeloof. De windhoos werd immers gezien als een vliegende heks. Wellicht is de oudste vorm die met *varen*, want dat betekende in het Middelnederlands in de regio waar die woorden voorkomen gewoon 'gaan, vliegen'.

Slot
Immaterieel erfgoed vind je overal, zelfs in de woordenschat die Zeeuwen gebruikten om allerlei soorten weertypes te benoemen. In heel wat woorden vind je verwijzingen naar tradities of allerlei bijgeloof waar mensen mee bezig waren, zoals *nikkestaarten* en *varende vrouwen*. Ook weerspreuken weerspiegelen

een groot deel van de immateriële werkelijkheid van het verleden. Dus denk eraan: blinkt oktober in zonnegoud, de winter volgt dan snel en koud.

Bronnen
Brok, H., De varende vrouw en de barende vrouw, in: *Taal en Tongval* 25 (1973), blz. 106-125.
De Caluwe, J., V. De Tier, A.S. Ghyselen en R. Vandenberghe, Door de wind, door de regen, dwars door alles heen .. Woorden voor wind en regen in de dialecten, in: *Atlas van het dialect in Vlaanderen*, Tielt 2021, blz. 36-43.
De Tier, V. en P. van Sterkenburg, Vernielende nikkestaart in Zierikzee, in: *Nehalennia*, 217 (2022), blz. 16-17.
De Tier, V., Nikkestaart, in: *Uit de streek*, online rubriek op www.ivdnt.org.

Swanenberg, J., Wervelwind en windhoos. Een barende vrouw in Brabant, in: V. De Tier, M. Devos en J. Van Keymeulen, *Nochtans was scherp van zin: een bundel artikelen aangeboden aan Hugo Ryckeboer voor zijn 65ste verjaardag*, Universiteit Gent 2000, blz. 76-79.
Etymologiebank: www.etymologiebank.nl.
Woordenboek der Zeeuwse Dialecten + Supplement: www.woordenbank.be.
Het Zeeuwse bamis en varianten / Het Zeeuwse katievig en varianten op www.zeeuwseankers.nl.

↓ Ravage op het Molenwater in Middelburg na de storm op 30 september 1911 | Zeeuws Archief, Historisch-Topografische Atlas Middelburg, nr. P-705.

Merklappen conserveren kun je leren

Janneke de Wit
adviseur erfgoed Erfgoed Zeeland

Wat gebeurt er als je twaalf museum-medewerkers bij elkaar zet die merklappen een warm hart toedragen? Je krijgt een hele inspirerende dag waarop veel kennis en ervaring wordt uitgewisseld. De liefde voor het textiel spatte er vanaf tijdens de cursusdag conserveren van merklappen.

Erfgoed Zeeland organiseerde deze cursus voor medewerkers van musea, in samenwerking met de Vereniging Zeeuwse Musea en op verzoek van Historisch Museum De Bevelanden. De conservator van het museum, Koen van Rooijen, liet zien hoe de museumtextielgroep het conserveringsproces aanvielt. In de middag nam Sjoukje Telleman van Telleman Textielrestauratie het over. Het was een interessante dag die veel handige tips opleverde!

Schade aan merklappen ontstaat meestal door de omstandigheden waaronder het werk wordt bewaard. Zodra een merklap in een museum terechtkomt, mag je ervan uitgaan dat er goed voor wordt gezorgd. Bij mensen thuis liggen merklappen vaak opgeslagen op zolders of hangen ingelijst aan de wand. Voor hen delen we hier een aantal vuistregels om merklappen in goede staat te houden.

1. Beperk licht

Veel schade aan merklappen wordt veroorzaakt door licht. Onder invloed van licht verkleuren merklappen en die schade is onherstelbaar. In opslag kun je het werk donker opbergen, verpakt in zuurvrij vloeipapier in een zuurvrije doos. Hangt de merklap aan de wand, zorg er dan voor dat het werk niet direct in de zon hangt. Een lijst met UV-werend glas is aan te raden om de kleuren te behouden.

2. Stabiel klimaat

Textiel is een organisch materiaal dat bij klimaatschommelingen vocht uit de lucht opneemt en afstaat. Op den duur leidt dat tot schade aan de textielvezel. Een stabiel klimaat tussen de 40 en 60 procent relatieve luchtvochtigheid is aan te bevelen. Boven de 65 procent kan het werk beschimmelen! Hang de lijst liever niet aan een buitenmuur en niet boven een verwarming. Gebruik 'spacers' (blokjes) die de lijst een stukje van de muur houden om schimmel te voorkomen.

3. Stof en vuil weren

Stof en vuil vormen een voedingsbodem voor ongedierte, schimmels en bacteriën. Sla de merklap stofvrij op of laat hem stofvrij en zuurvrij inlijsten. Reinigen (droog, nat en chemisch) is specialistenwerk. Het is een proces met risico's en onomkeerbaar. Daarom kun je dat het beste uitbesteden!

4. Zuurvrije lijst en passe-partout

Oude lijsten zijn vaak ontzettend schadelijk voor het werk, omdat de merklap door het zuur uit de lijst en de passe-partout vergeelt. Een nieuwe zuurvrije lijst stopt dit proces tijdelijk, maar na een aantal jaren worden ook zuurvrije materialen zuur. Zorg er bij het inlijsten voor dat de merklap niet direct tegen het glas aan zit, om condens te voorkomen. Kies een passe-partout met 1 tot 2 mm afstand tussen het werk en het glas en kies voor een zuurvrij en vochtwerend achterbord.

Alles is onderhevig aan verval. Het stoppen van verval is heel lastig, maar met conserveren kun je het verval wel vertragen. Textiel is een kwetsbaar organisch materiaal, dat ook door een textielrestaurator niet teruggebracht kan worden in de oorspronkelijke staat. Het laten behandelen van een merklap door een textielrestaurator kan wel baat hebben. Onder gunstige omstandigheden kunnen merklappen lang meegaan. Misschien niet tot in de eeuwigheid, maar wel om er zo lang mogelijk van te kunnen genieten.

← Cursisten oefenen met het opknappen van een merklap.

↓ Foto linksonder: Aan de slag met het inlijsten van een merklap.

↓ Foto onder: Schade aan een merklap herstellen.

IN HET KORT

ERFGOEDPLATFORM COLLECTIE ZEELAND

Het team Erfgoedplatform van Erfgoed Zeeland en ZB Bibliotheek van Zeeland is momenteel druk bezig met de realisatie van het erfgoedplatform Collectie Zeeland. CollectieZeeland.nl wordt de digitale schatkamer vol Zeeuws erfgoed, waar diverse museumcollecties worden gepresenteerd.

De verzameling erfgoedcollecties bestaat uit objecten, foto's, documentatie en verhalen die je meenemen door de geschiedenis

van Zeeland. CollectieZeeland.nl biedt een platform voor verdieping, onderzoek en educatie en draagt zo bij aan de zichtbaarheid, bruikbaarheid en houdbaarheid van het Zeeuws erfgoed.

Naar verwachting wordt de website half januari 2025 aan het publiek gepresenteerd. Dan is iedereen uitgenodigd om het verleden van Zeeland zelf te gaan ontdekken.

♥ WORD VRIEND!

Aan het begin van de zomer hebben we het donateurschap van Erfgoed Zeeland een nieuwe naam gegeven: vriend van Zeeuws erfgoed.

Als 'vriend' draag je – net als bij het donateurschap – bij aan het beschermen, benutten en beleven van erfgoed in Zeeland. Daarnaast is er voor organisaties de mogelijkheid om 'organisatievriend' te worden. Meer hierover lezen of vriend worden? Kijk dan op www.erfgoedzeeland.nl/word-vriend.

EXPOSITIE WO2 IN KLEUR

In navolging van het succes van de boekenreeks 'WO2 in kleur' is er op dit moment een reizende foto-expositie. Deze tentoonstelling wordt in Zeeland uitgezet in samenwerking met het Zeeuws Archief.

Voor de vierdelige boekenserie kleurde colorist Jakob Lagerweij zwart-witfoto's uit de Tweede Wereldoorlog in. De zwart-witfoto's in de vele beeldbanken tonen de grijsheid van de oorlog, de ingekleurde foto's van Lagerweij zorgen ervoor dat de oorlog dichterbij komt. De kleurenfoto zal de blik van de kijker vermoedelijk langer vasthouden. Het werk van Jakob Lagerweij is voorzien van teksten van de journalisten Ad van Liempt, Jaap Visser en Matty Verkamman.

De beelden die tijdens de expositie worden getoond, zijn nationaal en internationaal van karakter. Er zijn ook flink wat Zeeuwse oorlogsfoto's in kleur opgenomen.

De tentoonstelling was eerder dit jaar al op diverse plaatsen in Zeeland te zien. Van 21 oktober tot en met 2 november is de expositie nog te zien in Middelburg (ZB Bibliotheek van Zeeland), van 26 oktober tot en met 10 november in Aardenburg (Cultuurforum Aardenburg) en later dit jaar ook nog in Tholen.

→ Kleurreconstructie foto's ColourisedPIECEofJAKE.

REGELING PROJECTFINANCIERING '80 JAAR VRIJHEID'

Van september 2024 tot en met augustus 2025 herdenken en vieren we 80 jaar vrijheid in Nederland.

Organisatoren van herdenkingen,

vieringen en andere activiteiten kunnen bij het Vfonds een aanvraag doen voor projectfinanciering. De regeling financiert kleinschalige, lokale projecten.

Wil jij een kleinschalig project organiseren? Dan kun je tot wel € 5.000,- projectfinanciering

aanvragen. Kijk op www.vfonds.nl voor meer informatie over deze regeling.

ERFGOEDEDUCATIE

Op het gebied van erfgoededucatie ben je bij Erfgoed Zeeland aan het goede adres. We hebben een breed aanbod voor leerkrachten en scholieren, museummedewerkers, erfgoedvrijwilligers, erfgoedambtenaren, erfgoedliefhebbers en werk- en stagezoekenden. Hiermee willen we erfgoed op een leuke en interessante manier onder de aandacht brengen van een brede doelgroep.

Erfgoededucatie geeft betekenis. Het helpt ons om onze geschiedenis, identiteit, omgeving en huidige situatie beter te begrijpen. Erfgoed Zeeland wil erfgoededucatie in onze provincie stimuleren, ondersteunen en coördineren. Ons scholingsaanbod bestaat onder andere uit verschillende gastlessen (op school of op locatie), leskisten en een cursusaanbod voor Zeeuwse erfgoedorganisaties en erfgoedambtenaren.

Samen met Cultuurkwadraat, de drie regionale cultuureducatiebureaus, de vijf Zeeuwse themamusea en samen met Zeeuwse basisscholen uit de hele provincie werken we al sinds 2021 aan een doorlopende leerlijn erfgoededucatie: Reizen in de Tijd. Hiermee voorzien we het onderwijs van een divers aanbod om aan de slag te gaan met erfgoededucatie.

Ook het cursusaanbod voor Zeeuwse erfgoedorganisaties is divers. Er komen onderwerpen aan bod als klantgerichtheid, social media en pr-teksten schrijven. Voor erfgoedambtenaren organiseren we elk jaar een cursus en netwerkdagen. De thema's sluiten aan bij de actualiteiten van het erfgoedveld.

Meer weten over ons educatie-aanbod? Kijk dan op www.erfgoedzeeland.nl/erfgoededucatie.

TROTS OP MIJN MONUMENT

Rijksmonument met rood en groen

Elma Berman

medewerker communicatie Erfgoed Zeeland

Wie in de buurt van Oostkapelle woont of er weleens komt, kent het prachtige witte landhuis aan de Dunoweg vast wel! Wij mochten een kijkje gaan nemen op buitenplaats Overduin en spraken met twee achterneven over het wonen op en het beheren van het landgoed.

Maarten Oortman Gerlings en zijn vrouw Gusta betrokken zeven jaar geleden het landhuis op buitenplaats *Overduin*. Daarnaast is Maarten de beheerder en rentmeester van de buitenplaats. Zijn achterneef Otto Beelaerts van Emmichoven is voorzitter van de Stichting Overduin en op die manier nauw betrokken.

Boerderij

Buitenplaats *Overduin* is sinds 1918 in bezit van de familie van Maarten en Otto, maar de geschiedenis van het buiten gaat veel verder terug. In de middeleeuwen stond hier een boerderij, die aan het eind van de zeventiende eeuw werd uitgebreid met een herenhuis en park. Zo werd er een buitenplaats gevormd. Deze buitenplaats was eigendom van de Veerse burgemeester Hubrecht de Hase. Daarna volgden verschillende eigenaren. Kort na 1800 werd de zeventiende-eeuwse buitenplaats gesloopt.

Nog geen veertig jaar later kocht jhr.mr. Willem Cornelis Mary de Jonge van Ellemee – later burgemeester van Oostkapelle – de grond en liet er een nieuwe buitenplaats aanleggen. Hij gaf opdracht voor de bouw van een nieuw herenhuis, een groot koetshuis en een tuinmanswoning. De landbouwschuur werd in 1857 nieuw opgetrokken en de boerderij werd in 1860 gerestaureerd. In 1918

↑ Otto Beelaerts van Emmichoven (links) en Maarten Oortman Gerlings (rechts) | foto Suzan Fotografie.

kwam *Overduin* in bezit van Johan August Heyse en zijn echtgenote Johanna Elisabeth Hubertha Tak, de voorouders van Maarten en Otto. Zij gebruikten de buitenplaats als zomerverblijf, maar besloten in 1930 om er permanent te gaan wonen.

Emotionele band

Nu is de buitenplaats eigendom van Stichting Overduin, die in de jaren zeventig werd opgericht. Bestuurslid Otto vertelt dat de stichting, omdat ze een onafhankelijke rechtspersoon is, zorgt voor continuïteit. Ze heeft als doel om *Overduin* te behouden als cultuur- en natuurmonument.

"Vroeger ging ik op vakantie naar *Overduin* om even tot rust

te komen. Dat vakantiegevoel is nu wel een beetje weg, want nu zie ik allerlei dingen die nog moeten gebeuren. Je bent nooit klaar. Dat neemt niet weg dat het heerlijk wonen is hier!" aldus Maarten.

De achterneven voelen een emotionele band met *Overduin* en hebben mooie herinneringen aan wat ze er als kind hebben beleefd. Van gezellige momenten met elkaar

II In de grote hal reikt de burgemeester de lintjes uit

onder de grote lindeboom bij de boerderij tot het bootje varen op de vijver.

Meegenieten

Familie, vrienden en kennissen zoeken elkaar in de zomer nog steeds op het landgoed op. Ze logeren in de twee vakantiehuizen die in het linkerdeel van het koetshuis en in de boerderij zijn gecreëerd. In het landhuis worden af en toe lezingen gegeven en mensen kunnen komen luisteren naar een zomerconcert in de tuin. Ook maakt een oldtimerrally weleens een tussenstop op het landgoed. Op die manier kunnen meer mensen genieten van *Overduin*. "In de statuten staat dat *Overduin* geen horecagelegenheid is en ook niet als hotel mag functioneren. We zetten dus in op cultuur, zodat we toch kunnen laten zien wat we hier allemaal doen en anderen kunnen laten meegenieten van het landgoed", vertelt Otto.

Twée derde van de landbouwschuur wordt verhuurd aan Stichting Het Werkend Trekpaard Zeeland. De stichting stalt in deze ruimte oude landbouwvoertuigen. Maarten noemt nog een bijzondere functie van het landhuis: "In de grote hal reikt de burgemeester van Veere ieder jaar de koninklijke lintjes uit."

Daarnaast is het landgoed onder de Natuurschoonwet (NSW) geplaatst en grotendeels opengesteld voor wandelaars en fietsers.

Neoclassicistisch

Het witgepleisterde landhuis is gebouwd in neoclassicistische stijl. Het gebouw met bordes en balkon, dat tal van sierlijke details heeft, wordt omlijst door een blauwe regen die hier al sinds 1839 groeit. Vanaf het bordes geven de hoge deuren toegang tot de grote hal en vandaaruit vind je een muziekkamer, bibliotheek, eetzaal, keuken en zitkamer – allemaal ingericht met antiek meubilair en eigen spullen van Maarten en Gusta. "Mensen vragen weleens of we niet het gevoel hebben dat we in een museum wonen, maar al deze spullen zijn van mijn familie geweest", legt Maarten uit. Ook het luikje tussen de eetzaal en de keuken is bewaard gebleven. Hier wordt nog regelmatig gebruik van gemaakt: "Tijdens een vergadering gaat het luikje zo nu en dan open en wordt er koffie of iets lekkers doorheen geschoven", glimlacht Otto.

Landschapspark

Naast al het rood (gebouwen) is het groen (natuur) net zo belangrijk op het landgoed. In de tijd van De Jonge van Ellemeet werd door J.D. Zocher jr. een tuinontwerp gemaakt met veel boom- en heestersoorten en een menagerie. Later werd dit een hertenkamp.

← De boerderij van het landgoed is tussen 1550 en 1600 gebouwd en in 1860 gerestaureerd | foto Suzan Fotografie.

↑ Voorzijde landhuis van buitenplaats *Overduin*, links van het huis een vrijstaande kas met gebogen glas, 1880-1900 | foto G. Hiemstra, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. OF-09171.

Het park ging voor een groot deel verloren toen Walcheren bij de bevrijding in 1944 onder water werd gezet. De herten overleefden het, omdat de zoon van de pachtboer ze had losgelaten en de duinen in had gedreven. De nazaten van deze herten lopen nu in natuurgebied Oranjezon.

Na de oorlog werd een plan gemaakt om het landschapspark weer te beplanten en het hertenkamp werd in ere hersteld. "In de schemering komen uit Oranjezon herten tevoorschijn. Ze lopen dan rond op het landgoed, soms springt er een bok spontaan over het hek het hertenkamp in", vertelt Maarten.

Wensenlijst

Elk jaar voert de Monumentenwacht van Erfgoed Zeeland op *Overduin* een inspectie uit. Op die manier kan er snel ingegrepen worden als dat nodig is en wordt het onderhoud goed bijgehouden. "We ervaren een plezierige samenwerking! Als ik vragen heb kan ik altijd bellen en het is fijn als er duidelijk inzichtelijk wordt gemaakt wat er precies moet gebeuren en op welke termijn", legt Maarten uit. In de afgelopen periode is met name achterstallig onderhoud en het vochtprobleem onder het landhuis aangepakt. Nu is het zaak om alles bij te houden en extra dingen op te pakken.

Een grote wens van Maarten en Otto is om de orangerie die ooit op *Overduin* stond terug te laten bouwen, zodat deze in de toekomst gebruikt kan worden als orangerie, maar ook voor bijeenkomsten of activiteiten. Op de wensenlijst staan ook het bij benadering terugbrengen van het landschapspark naar de tijd van De Jonge van Ellemeet en het laten maken van een website.

"We zijn er trots op dat het lukt om de opdracht die we als stichting hebben gekregen uit te voeren. Enthousiaste reacties van mensen over dat het er zo mooi en netjes uitziet en dat het de laatste jaren zo vooruit is gegaan, zijn heel waardevol!" stellen Maarten en Otto tevreden vast.

Een Romeinse *tubulus* van het strand bij Oranjezon

Joost van den Berg
depotbeheerder Zeeuws Archeologisch Depot
Dianne van de Zande
archeoloog Provincie Zeeland

Op het strand van Oranjezon (Vrouwenpolder) is in de afgelopen honderd jaar al heel wat Romeins bouw materiaal gevonden. Daaronder dakpannen met het CGPF-stempel van de Romeinse Rijnvloot (de *Classis Germanica Pia Fidelis*). Onder dit bouwkeramiek zit ook een fragment van een zogenaamde Romeinse *tubulus*, met hierop nog resten van pleisterwerk.

Dit exemplaar duidt op de aanwezigheid van restanten van een monumentaler gebouw dat voorzien was van een centrale verwarming. Om meer te weten te komen over dit bouwfragment heeft een onderzoek plaatsgevonden met verschillende methoden om te achterhalen hoe dit pleisterwerk er in de Romeinse tijd heeft uitgezien.

Tubuli
Maar allereerst, wat zijn *tubuli*? Dit zijn rechthoekige, holle keramische bakstenen die gebruikt werden als verwarmingselement in een Romeinse *hypocaustum*. Dit is de Romeinse variant van een centraal verwarmingssysteem, waarbij hete lucht uit een stookruimte (*praefurnium*) gecirculeerd werd onder de vloeren van een gebouw.

Sommige *hypocaust*-systemen hadden daarnaast ook ruimte in de muren waar deze hete lucht kon circuleren (muurverwarming). *Tubuli* zijn daarvoor bedoeld. Deze holle bakstenen werden in de muren ingemetseld, geïntegreerd met de vloerverwarming en met elkaar verbonden via leidingen. Een exemplaar uit Oranjezon betreft een voor- en zijkant. De voorkant is ruw en enigszins slordig bepleisterd en aan de zijkant is nog de aansluiting te zien van de leiding die deze *tubulus* met de naastgelegen reeks verbond. Een tweede exemplaar van dezelfde locatie vertoont duidelijk de golvende groeven in de keramiek, bedoeld voor een goede aanhechting van het

↑ Voor-, zij- en bovenaanzicht van de *tubulus* met pleisterresten van het strand bij Oranjezon.

pleisterwerk, dat bij dit exemplaar nagenoeg verdwenen is.

Onderzoek door het Rijkserfgoedlaboratorium
Het gegeven dat deze *tubulus* pleisterresten bevat, is om een aantal redenen belangrijk. In de eerste plaats is het een aanwijzing dat de restanten van het Romeinse vlootstation niet ver van Oranjezon kunnen liggen. Het is immers onwaarschijnlijk dat kwetsbare pleisterresten lange tijd – laat staan 1700 jaar – in open zee bewaard zouden blijven. In de

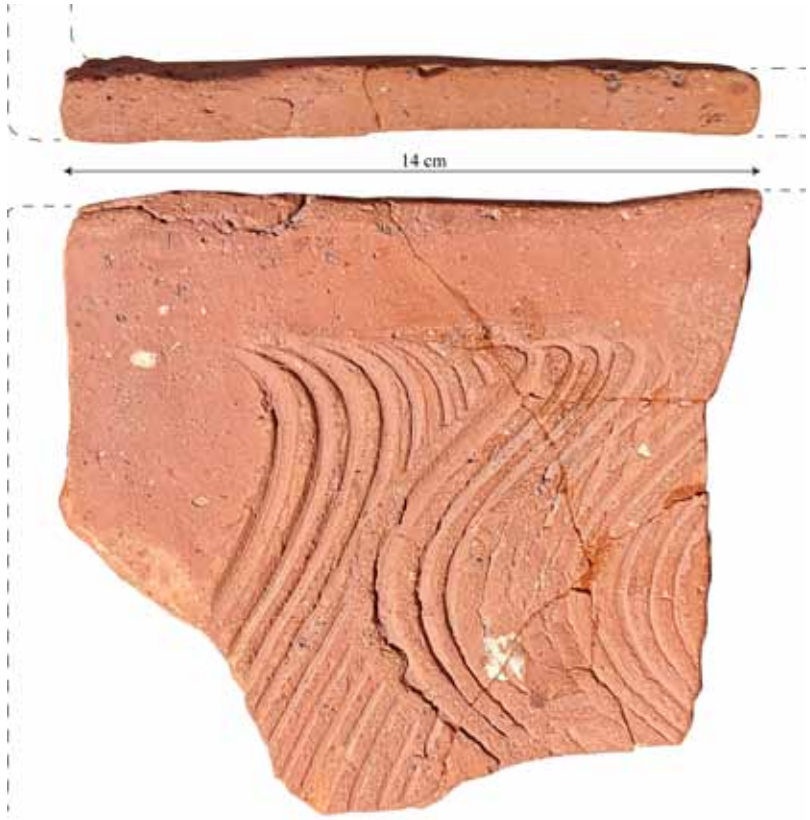
BEACH ARCHAEOLOGY

Deze bijdrage is onderdeel van het FARO-project *Beach Archaeology*, waarbij archeologen samen met vrijwilligers op zoek gaan naar het verloren archeologische landschap aan de Zeeuwse kust. Zelf iets gevonden op het strand? Doe dan mee en meld het via www.erfgoedzeeland.nl/meldpunt of kijk op www.erfgoedzeeland.nl/strandarcheologie.

tweede plaats levert het pleisterwerk aanwijzingen over de aard van het gebouw waartoe deze *tubulus* hoorde. Om hier meer over te weten te komen heeft het Rijkserfgoedlaboratorium van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzocht hoe deze pleisterlaag er in de Romeinse tijd heeft uitgezien. Hebben er resten van schilderwerk op gezeten en gaat het hier dus om een fresco?

'Crime scene'-camera en röntgenfluorescentie
Om verfresten te herkennen moet een object bekeken worden

↓ Luc Megens, onderzoeker bij het Rijkserfgoedlaboratorium, bestudeert de pleisterresten onder de microscoop.

met lichtgolven die mensen zelf niet kunnen zien, ultraviolet of infrarood. Dit wordt gedaan met een speciaal hiervoor ontwikkelde 'full spectrum-camera', die bijvoorbeeld wordt ingezet bij *crime scene investigations*. Helaas zijn hiermee geen verfresten gevonden. Met een röntgenfluorescentie- (XRF-) scan werd vervolgens door straling geanalyseerd uit welke atomen het pleisterwerk bestaat. Deze analyse toonde aan dat het oppervlak van het pleisterwerk primair maar uit één element bestaat: kalk. Dit pleisterwerk

↑ Voor- en bovenaanzicht van de *tubulus* met pleisterresten van het strand bij Oranjezon.

heeft dus geen resten van kleurstoffen, pigmenten of verf, maar is wel bedekt met een laag kalkwas. Dit wil zeggen dat men de ruimte waarin het pleisterwerk aanwezig was, heeft gewit.

Waar hoort het bij?
Geen kleurrijke fresco, maar niettemin een aanwijzing voor een monumentaler gebouw. De meeste structuren zullen immers niet voorzien zijn geweest van vloer- of muurverwarming en gewitte muren. Het zou kunnen gaan om een gebouw van een rijk persoon, bijvoorbeeld een villa. Ook thermen waren verwarmd, maar het is minder waarschijnlijk dat het hier om een badhuis gaat. Dit pleisterwerk bestaat namelijk niet uit het zogenaamde *opus signinum* (waterdichte mortel). Als we uitgaan van de context van een Romeins fort, zoals vermoed wordt voor Oranjezon, dan zou het fragment ook afkomstig kunnen zijn van het *praetorium*, de commandantswoning.

← Met de 'full spectrum-camera' worden opnames gemaakt onder verschillende soorten zichtbaar en onzichtbaar licht.

Het Zeeuwse landschap in transitie

Zoeken naar nieuwe bestemmingen voor boerderijen

Levien de Putter
boerderijenregisseur Zeeland en architect BNA

De herverkavelingen in de vorige eeuw van grote delen van de Zeeuwse polders hebben veel leesbaarheid van de historie laten verdwijnen. Echter, boerderijen en erven bleven veelal in stand en er werden nieuwe boerderijen bijgebouwd, zodat veel van de culturele ontwikkeling van het landschap toch nog zichtbaar is. Een nieuwe fase van transformatie is inmiddels aangebroken en de vraag is hoe we daarmee om moeten gaan.

Landschap in ontwikkeling

Het landschap is sinds de eerste bewoning altijd in ontwikkeling geweest. Polders werden aangelegd, boerderijen en dorpen gebouwd en mettertijd steeds weer uitgebreid, aangepast en verbouwd als dat maatschappelijk of economisch noodzakelijk was. Ook in de nieuwe tijd die aanbrak na de Tweede Wereldoorlog en de Watersnoodramp deden zich grote veranderingen voor. Grond werd om economische redenen herverkaveld en er werden volgens nieuwe inzichten grote, nieuwe schuren gebouwd – inmiddels erfgoed dat ook cultuurhistorisch interessant is en het verhaal van de ontwikkeling vertelt.

Momenteel verkeren we opnieuw in een fase waarin grote veranderingen in het landschap aan de orde zijn. De energietransitie laat zijn sporen na in het landschap en de agrarische sector is sterk in beweging. Enerzijds wordt deze

steeds grootschaliger en industriëler, anderzijds zijn er ontwikkelingen naar een meer kleinschalige, collectieve en duurzame agrarische sector.

Boerderijenregisseur

Omdat boerderijen voor een groot deel het verhaal vertellen van de historie van het landschap, is het van belang hier zorgvuldig mee om te gaan. Zo voorkomen

we dat er nog meer leesbaarheid wordt uitgewist. De Boerderijenstichting Zeeland, Erfgoed Zeeland en de Provincie Zeeland zien de verpaupering en teloorgang van veel boerderijen en met name schuren al jaren met lede ogen aan. Dit is de reden geweest voor de aanstelling van een 'boerderijenregisseur'. Deze helpt eigenaren bij het vinden van een herbestemming voor schuren die economisch niet meer interessant zijn voor de agrarische sector. Een herbestemming die enig economisch rendement oplevert, is meestal de enige manier om de schuur te behouden.

Inmiddels heb ik als boerderijenregisseur zeventien boerderijen onder handen gehad en een adviesrapport gemaakt voor een haalbare herbestemming. Een aantal van de adviezen wordt momenteel verder als plan uitgewerkt en in een paar gevallen al concreet uitgevoerd. Een goede herbestemming hangt af van de plek, de financiële mogelijkheden, de betreffende gemeente en natuurlijk de eigenaar. De grootste hobbel is vaak de gemeente, die niet zo goed raad weet met herbestemmingen en de daarmee samenhangende veranderingen van de omgeving die daarmee gepaard gaan.

Hoeve d'Awe Polder

Een voorbeeld van een herbestemming is hoeve d'Awe Polder aan de Oude Polderdijk 2 in Baarland. Het betreft

↑ Boerderij d'Awe Polder in Baarland | foto Levien de Putter.

een boerderij die al sinds 1983 in bezit is van de huidige eigenaren en fungeert als centrum voor beeldende kunst, muziek en poëzie. De boerderij is sinds 1991 gemeentelijk monument. Omdat de eigenaren al op leeftijd zijn, zochten ze naar een herbestemming om de boerderij voor de toekomst te behouden. In nauw overleg met ook de kinderen van de eigenaren werd uiteindelijk geadviseerd om de boerderij om te vormen tot een zogenaamd 'erfdeelproject', een concept waarbij in dit geval vijf huishoudens samen wonen, voor elkaar zorgen en de boerderij en het erf op een ecologische manier onderhouden.

Met deze ontwikkeling zullen de boerderij en de omgeving enigszins veranderen, maar blijft het erfgoed voor lange tijd behouden en vertelt het straks ook weer een stukje geschiedenis van het landschap.

Het landschap zal altijd in ontwikkeling blijven. Dat is ook helemaal niet erg, als we de karakteristieken van het landschap en het erfgoed maar blijven bewaken.

← De ontwikkeling van de agrarische sector zichtbaar in het landschap: een wederopbouwboerderij nabij Baarland met latere uitbreidingen | foto Levien de Putter.

IN BEELD

Vliedberg bij Westkerke

Zeeland telt in totaal 38 'vliedbergen'. Sommige zijn nauwelijks herkenbaar en andere juist mooi kegelvormig en hoog. Wat ze bijzonder maakt, is hun ouderdom en de oorspronkelijke functie. Het zijn restanten van mottekastelen uit de twaalfde en begin dertiende eeuw. De vliedberg of motte in Westkerke is ruim 7 meter hoog en heeft een doorsnede van ongeveer 35 meter.

Lees meer over de 'Zeeuwse bergen' op www.zeeuwseankers.nl/zeeuwse-bergen

foto **Roger Joos**

Grensverhalen | 17

Saeftinghe en Hedwige, over verdwijnende grenzen in een grensgebied

David Koren

senior beleidsmedewerker cultureel erfgoed Provincie Zuid-Holland

In Oost-Zeeuws-Vlaanderen, bij het Verdrongen Land van Saeftinghe, lijken grenzen letterlijk te verdwijnen. Water werd land en land wordt weer water. De dynamiek in dit grensgebied is groot en er wordt gewerkt aan een grensoverschrijdende toekomst. Deze aanpak fungeert als een pleister op de wond van de pijnlijke ontpoldering van de Hertogin Hedwigepolder.

Op 23 september 2022 werd aan de Schelddijk een feestelijk programma afgewerkt rond de symbolische terugplaatsing van grenspaal 269a. Deze was tijdelijk weggehaald om de herinrichting van het gebied – Grenspark Groot Saeftinghe genaamd – mogelijk te maken. De Zeeuwse commissaris van de Koning, Han Polman, en zijn Belgische collega Carina van Cauter, gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen, onthulden de nieuwe plek van de grenspaal. Ook al is de grens zelf niet verschoven, de exacte bepaling werd door hen vastgelegd en ondertekend, in het bijzijn van de burgemeesters van de grensgemeenten Hulst en Beveren. De gebeurtenis markeerde een positieve stap in een gebied waar

↑ De onthulling van grenspaal 269a in september 2022 | foto Mieke Wijnen Fotografie.

de relaties en ontwikkeling onder druk stonden als gevolg van de felle en emotionele discussies over de ontpoldering van de Hertogin Hedwigepolder.

Grens- en getijdengebied

Het Land van Saeftinghe is een grensregio *avant la lettre*. Het is een groot schorregebied aan de

linkeroever van de (Wester)Schelde. In de dertiende eeuw werd het ingepolderd onder beheer van de (Vlaamse) abdij Ter Doest. Ook liet de graaf van Vlaanderen er een kasteel bouwen, slot *Saeftinghe*. De

↑ Zicht op wat eens de Hertogin Hedwigepolder was, anno 2024, met rechtsboven de Schelde | foto David Koren.

mensen leefden er van landbouw en turfsteken, in vier verschillende dorpjes en enkele gehuchten. Het slot was zeer strategisch gelegen op het kruispunt van de Schelde en de Honte, de latere Westerschelde. Hierdoor was tolheffing een belangrijke bron van inkomsten. De Allerheiligenvloed van 1570 zette het gebied bijna geheel onder water, maar enkele stukjes, waaronder het dorpje Saeftinghe, bleven nog droog. In 1584, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, staken Nederlandse soldaten om strategische redenen de laatste dijken in het gebied door.

Toen de Nederlanden na de Tachtigjarige Oorlog met de Vrede van Munster in 1648 definitief van elkaar gescheiden werden, raakten de Oranjes, die in de vrijheidsstrijd een zeer voorname rol vervulden, grote stukken land kwijt, onder andere in Frankrijk. Als compensatie kregen zij de voormalige kerkelijke goederen die in bezit waren van enkele Vlaamse abdijen (Ter Doest en Ter Duinen). Hierdoor kwam het Verdrongen Land van Saeftinghe voor een groot gedeelte in bezit van het Koninklijk Huis, als kroondomein. Vanaf die periode is geprobeerd langzaam weer stukjes van het gebied in te

dijken, hetgeen door de sterke getijdenwerking in de bocht van de Schelde niet eenvoudig was. In 1848 droeg koning Willem II de bezittingen over aan de Staat, op voorwaarde dat de Oranjes de inkomsten (en het jachtrecht) mochten behouden.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog was er veel aandacht voor de voedselvoorziening en agrarische sector. Het Verdrongen Land van Saeftinghe werd gezien als een plek waar mogelijk tachtig nieuwe boerderijen konden worden gebouwd. Vanuit Nederland groeide

↓ Een vuurbaken uit de late middeleeuwen, opgegraven in 2014 bij onderzoek door Erfgoed Zeeland | foto Hans Jongepier.

de druk om het gebied opnieuw in te polderen. Dit werd echter verhinderd door het Scheldetractaat uit 1839, dat de vrije toegang tot de haven van Antwerpen garandeerde. Aan Belgische kant vreesde men dat door inpoldering de vloedhoogte zou kunnen stijgen, met negatieve gevolgen voor de scheepvaart. Zo heeft België dus onbedoeld bijgedragen aan het behoud van dit bijzondere gebied.

In 1975 werd het beheer door de Dienst Domeinen (de Staat) overgedragen aan stichting Het Zeeuwse Landschap. De haven van Paal bleef buiten de bescherming van het natuurgebied. Twintig jaar na de overdracht realiseerde Het Zeeuwse Landschap bij Emmahaven een buitendijks bezoekerscentrum om de groeiende belangstelling voor het

↑ Vanaf Emmahaven, even buiten Emmadorp, lopen enkele vlonderpaden het Verdrongen Land in | foto David Koren.

→ Met begrazing door schapenkuddes behoudt
↓ het gebied ook zijn agrarisch gebruik | foto
David Koren.

gebied te kunnen accommoderen. Langzaam maar zeker komt er ook steeds meer aandacht voor de cultuurhistorische aspecten van het Verdrongen Land, onder meer door voortgaand archeologisch onderzoek. Ook is er een uitgebreid aanbod aan wandelingen, waarin men behalve op de natuurwaarden ook op de geschiedenis en erfgoedwaarden ingaat. Met begrazing door schaapskuddes wordt zelfs het agrarisch gebruik van het gebied voortgezet.

Het gedeelte van het Land van Saeftinghe nabij en net over de Belgische grens, toentertijd in eigendom van de hertogelijke familie Van Arenberg, werd tussen 1904 en 1907 bedijkt. Hertog Engelbert Marie van Arenberg vernoemde de polder van circa 3 vierkante kilometer naar zijn echtgenote, Hedwige de Ligne, hertogin van Arenberg (1877-1938). Lang heeft de familie er echter niet van kunnen genieten, want na de Eerste Wereldoorlog werden de Belgische bezittingen van deze (Duitse) katholieke familie onteigend en kwam de polder in eigendom van de (Belgische) familie De Cloedt, die de polder gebruikte voor landbouw en jacht. De Cloedt heeft als grootgrondbezitter tot het laatst toe gestreden tegen de ontpoldering, maar werd uiteindelijk in 2016 definitief onteigend.

Ontpoldering Hertogin Hedwigepolder

Zeker met de Watersnoodramp van 1953 in het achterhoofd is het voor menige Nederlander – en menige Zeeuw in het bijzonder – onbestaanbaar om land op te offeren aan de zee. Toch was dit de principe-uitkomst van langdurige onderhandelingen tussen Nederland en Vlaanderen. In 2005 sloten Nederland en België een (nieuw) verdrag om de Westerschelde uit te diepen en zo de haven van Antwerpen bereikbaar te houden. Hierbij werd ook afgesproken dat er 600 hectare nieuwe natuur moest worden aangelegd om de achteruitgang van de natuur in de Westerschelde te compenseren,

mede om te kunnen blijven voldoen aan de Europese Vogel- en Habitatrichtlijnen. Het plan was om getijdennatuur te ontwikkelen door enkele stukken land te ontpolderen, waaronder de Hedwigepolder en een deel van de aangrenzende Prosperpolder. Een deel van deze laatste polder kon echter behouden blijven, waaronder Prosperdorp en de historische Prosperhoeve, beide gelegen in België, lange tijd in eigendom van de genoemde hertogelijke familie Van Arenberg.

↓ De Prosperhoeve is de oudste van de vier historische hoeves die in de Prosperpolder zijn gesticht | foto David Koren.

← De neogotische Engelbertuskerk te Prosperdorp, gebouwd tussen 1910 en 1911 | foto David Koren.

Met name in Zeeland lag het idee om land terug te geven aan de zee erg gevoelig, zeker omdat er vooral een Vlaams belang mee werd gediend. Na vele politieke schermutselingen, protesten en studies naar alternatieven, werd in 2012 de knoop definitief doorgehakt ten faveure van ontpoldering. Inmiddels trekken beide landen samen op om aan weerszijden van de grens waardevolle getijdennatuur te herstellen en te ontwikkelen, waarbij de Prosperhoeve een onthaalcentrum voor het Grenspark moet worden. Een nieuwe zeedijk is aangelegd, geulen zijn gegraven en vogelbroedeilanden zijn ingericht. De contrasten tussen het landschap voor en na de ontpoldering zijn groot.

Wel is hierdoor waardevol erfgoed verdwenen. Historisch-geograaf Hans Renes analyseerde in 2006 dat de Hedwigepolder meer cultuurhistorie bevat dan de ouderdom doet vermoeden. Onder de polderstructuur liggen immers nog restanten van het middeleeuwse veenlandschap van Saeftinghe, met inbegrip van het dorp Casuwele, maar ook sporen van een kortstondige zeventiende-eeuwse bedijking en het gehucht Stampaert. In de diepste zandlagen zijn zelfs sporen van prehistorische bewoning gevonden. De Hedwige is dus verloren gegaan, maar reden te meer om met het Verdrongen Land én de Prosperpolder zorgvuldig om te gaan. “Vroeger was het hier afgeplakt met kranten”, aldus een oude bewoonster van de polder. Maar het Grenspark zorgt voor nieuwe investeringen en nieuw leven in de regio, met het overgebleven erfgoed als belangrijke basis.

← Hertogin Hedwigepolder anno 1990, met zicht op de Engelbertstraat | foto J. Wolterbeek, ZB Beeldbank Zeeland, nr. 115561.

Paptaorte om te smullen

Carolien Fokke
adviseur erfgoed Erfgoed Zeeland

In Zeeland is de bolus een fenomeen. En in West-Zeeuws-Vlaanderen is ook de paptaart een fenomeen. Het is een gebakje gemaakt van melk, bloem, roomboter, zout, gist, rijstebloem, eieren en basterdsuiker. En er is één plek in Zeeuws-Vlaanderen waar ze nog precies weten hoe ze deze lekkernij moeten maken: Groede. De mensen worden er niet voor niks ‘papvreters’ genoemd.

Tradities
Groede is een dorpje in West-Zeeuws-Vlaanderen, onderdeel van de gemeente Sluis. Het bestaat al eeuwen en was nauw verbonden met Vlaanderen. Zijn geschiedenis is verweven met de Gentse Sint-Bavokerk en Sint-Pieterskerk. Van oudsher werden in Groede op 1 oktober de pachten van de landbouwgronden betaald aan de landeigenaren, waaronder rijke Gentenaren. De overlevering wil dat zij degenen waren die in eerste instantie op paptaarten trakteerden.

Later werd de paptaart traditioneel gegeten bij de Baomesse-kermesse (Sint-Bavokermis, ook wel paptaartenkermis genoemd) op de eerste woensdag van oktober. Uiteindelijk gingen zij ook bij de kermis in het algemeen horen, als we de militair H.W. Bondewel moeten geloven, die in 1948 vanuit Pasir Manis in het toenmalige Nederlands-Indië schreef dat hoewel het bijna Pasen was, er “geen kermis is zoals vroeger in Groede. We zullen de

paptaart wel missen en ook het plezier.” De volgorde van zijn woorden zegt alles.

Waar komt de paptaart vandaan?
Verhalen over de origine van de paptaart houden de gemoederen al decennia bezig, zoals blijkt uit een PZC-artikel uit 1963: “Hoe komen ze eraan, zou je zeggen. De mensen in Groede zien er uit als iedereen, heel gewone, vriendelijke mensen, die je opgewekt groeten als je door het dorp gaat. Helemaal niet papperig. Integendeel: ze zien er gezond uit. Hoe ter wereld komen ze daar aan die paptaarten?” Velen zijn het erover eens dat deze Groese lekkernij gebaseerd is op een buitenlands gebakje of taartje. Bijvoorbeeld de Portugese *Pastéis de Belém*, die misschien via de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog in het huidige Zeeuws-Vlaanderen terecht waren gekomen. Het gebakje is ook vergelijkbaar met Noord-Franse en Belgische *couques* met room. Een ander verhaal is dat het door Lutherse emigranten is meegenomen naar Groede.

Wil je eens een echte paptaart proberen? Ga dan naar het historische Slijkstraatje in Groede. Het Vlaamsche Erfgoed heeft hier een aantal historische pandjes ingericht. Hier stap je terug in de tijd en waan je je in een Zeeuws-Vlaams landbouwdorp in de eerste helft van de twintigste eeuw. Er zijn allerlei winkeltjes met historische collecties, zoals een grutterswinkel, een smidse en een museumbakkerij. En het mooie is: het erfgoed is hier springlevend! Je voelt, ruikt en proeft het verleden hier. Want zoals ze de paptaart in De Bakkerieje in Groede maken, maken ze hem nergens!

Bronnen
Bondewel, H.W., Streekgenoten, in: *De Schakel, algemeen nieuws- en advertentieblad voor West Zeeuwsch-Vlaanderen*, 9 april 1948.
Groese Paptaart, in: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 9 oktober 1963.
Tier, Veronique de, Jikkemienen, postekop en vosse soppen, *Zeeuws in de keuken*, in: Veronique de Tier e.a., *Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van Nederlandse dialecten, het dialectenboek 8*, z.pl. 2005, blz. 196-197.
Paptaart uit Groede, op www.zeeuwseankers.nl.
Het Zeeuwse bamis en varianten, op www.zeeuwseankers.nl.

↓ Groese paptaart | foto Henk Kusters.

Vanaf nu kun je paptaarten ook zelf maken. Wij hebben van De Bakkerieje het recept gekregen!

RECEPT

PAPTAART

Ingrediënten

Deeg:
15 gram verse gist
50 cl koude melk
300 gram gezeefde tarwebloem
1 ei
40 gram witte basterdsuiker
50 gram roomboter
zout

Pap:
0,5 liter melk
50 gram rijstebloem
50 gram kristalsuiker
3 eieren

Smullen:
zakje bruine basterdsuiker

Bereiding

Los de gist op in de melk en kneed van de bloem, ei, suiker, roomboter en wat zout een glad deeg. Klaar? Laat het deeg ongeveer 45 minuten op een warme plek onder een vochtige doek rijzen. Kneed het deeg daarna goed door en laat het weer 45 minuten rijzen. Doe dit nog een derde keer. (Dan zijn de paptaarten veel lekkerder!)
Ondertussen: de vulling. Kook de melk en voeg de rijstebloem en suiker toe. Laat het mengsel eerst afkoelen voor je de losgeklopte eieren erdoor roert.
Maak van het deeg balletjes van ongeveer 50 gram. Maak er daarna een soort schoteltje of bakje van en leg ze op een beboterd bakblik. Doe de vulling erin. Wrijf de rand van het deeg in met wat eigeel. Verwarm ondertussen de oven op 180°. Bak de paptaarten daarin mooi bruin. Na het bakken moeten de taarten eerst afkoelen om de pap te laten stollen. Strooi daarna de bruine basterdsuiker over de pap.

→ De Bakkerieje in Groede, Slijkstraat 12 | foto De Bakkerieje.

Uit de collectie van het
Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Middeleeuwse encyclopedie

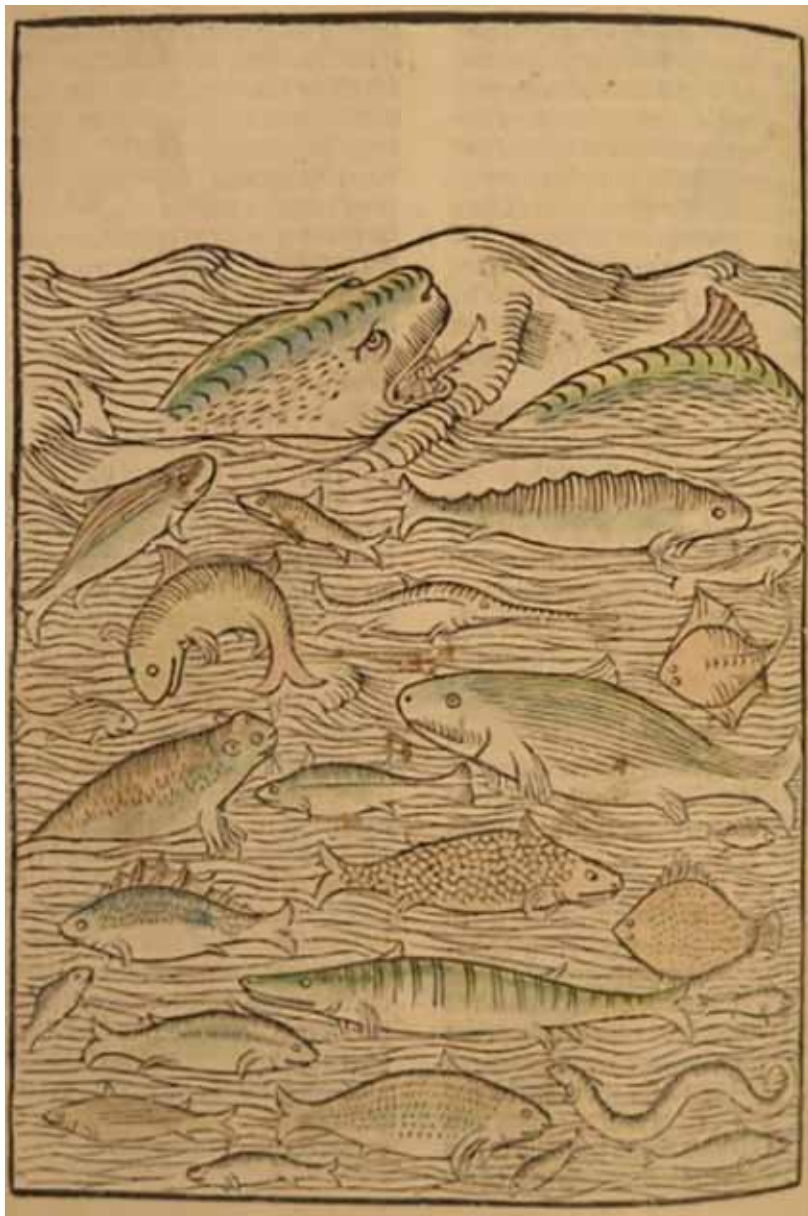
Peter van Druenen
voorzitter Zeeuws Genootschap

In 1769 werd het toen nog niet koninklijke – we waren destijds een republiek – Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen opgericht. In Vlissingen. U leest het goed: niet in het veel rijkere en grotere Middelburg, maar in de schelmenstad Vlissingen. Middelburg had wel een eigen departement en, net als in Vlissingen, werden daar boeken en andere bijzondere objecten verzameld.

In Vlissingen was een aanzienlijke culturele elite ontstaan, vooral onder invloed van de vele Franse protestantse vluchtelingen die er vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw hun thuis hadden gevonden. Belangrijkste representanten van dat culturele klimaat waren Betje Wolff, Jacobus Bellamy, Jean Guépin, Diderik Buysero, maar liefst vier leesgezelschappen en uiteraard de oprichters, directeuren en leden van het Zeeuwsch Genootschap. Nadat Vlissingen in 1800 nagenoeg failliet was als gevolg van de Franse

bezetting van de stad en havens, verhuisde het Genootschap naar Middelburg, waar al vanaf februari 1784 een departement bestond aan de Latijnse Schoolstraat.

Dit departement mocht ook zelf verzamelingen opbouwen en na een jaar kon het eerste stuk worden aangeschaft, of beter gezegd: in dank aanvaard, want het was een

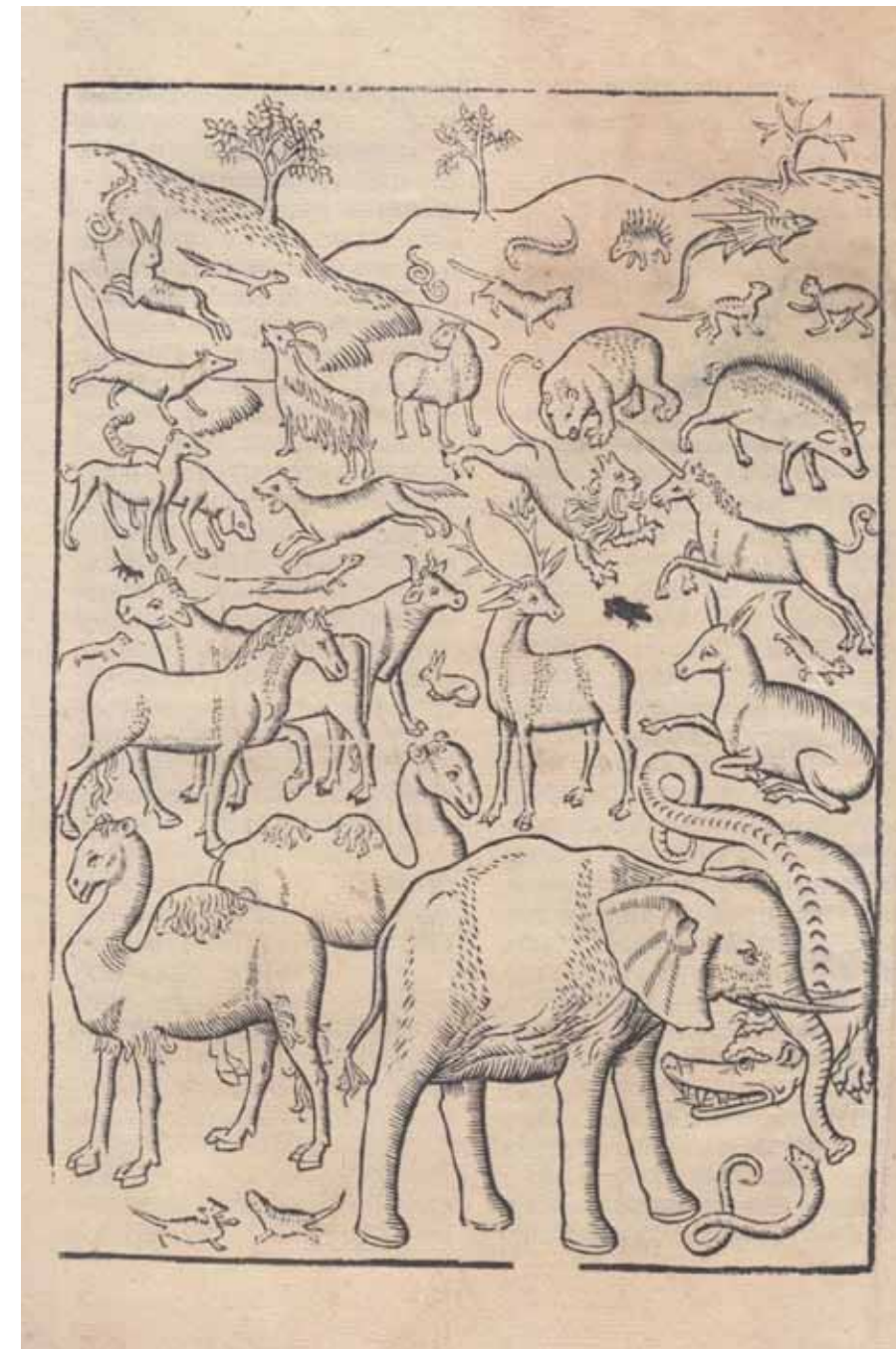
schenking. Het betrof het boek *Van den propriëtyten der dinghen*. De gulle geveer was Karel Koenraad Reitz (1748-1810), advocaat te Middelburg, rector van de Illustre School in dezelfde stad en griffier van de Staten van Walcheren en van het in Vlissingen gevestigde Hof van Vlaanderen.

Deze middeleeuwse encyclopedie – mogelijk de vroegste ooit verschenen – was al geschreven in het midden van de dertiende

eeuw door de franciscaner monnik Bartholomeus Anglicus. Het boek, waarin de schepping, de wereld en haar bewoners worden beschreven, was in de middeleeuwen uitermate populair en is vele malen gekopieerd, vertaald en – later – gedrukt. De Middelnederlandse versie was van de hand van de Zierikzeese drukker Jacop Bellaert uit 1485.

De afbeeldingen op deze bladzijden zijn afkomstig uit het nog zeer gave exemplaar van *Van den propriëtyten*

der dinghen uit de collectie van het Zeeuws Genootschap. Het boek is te vinden in de Collectie Online: www.kzgwnonline.nl/records/van-den-propriëtyten-der-dinghen. Het bijbehorende dossier, samengesteld en geschreven door onze conservatoren Katie Heyning en Veronica Frenks, staat op www.kzgwnonline.nl/dossier/van-den-propriëtyten-der-dinghen. Zie het kader voor een fragment uit dit dossier.

II

Bartholomeus Anglicus deelde de wereld in volgens de toen geldende hiërarchie. Als eerste kwam het rijk der hemelen aan bod. Verderop de verschillende natuurrijken, die steeds op de houtsneden aan het begin van het bewuste deel verbeeld zijn. Zo is er een gravure met bloemen en planten, een met vogels en een met vissen. Op de laatste houtsnede staan de viervoetige dieren, waaronder een olifant, afgebeeld. Dat was opzienbarend. De meeste mensen in West-Europa hadden nog nooit een olifant gezien. Hoogstens erover gehoord. In het boek *Der Naturen Bloeme* van Jacob van Maerlant, een vertaling van een andere middeleeuwse encyclopedie, staat eveneens een olifant, maar die lijkt nog lang niet op het beest zelf. Die in de *Propriëtyten der Dinghen* ziet er als een echte olifant uit.

DRIEVEUREN

Marc Machielse, Bernard Meijlink, Hans Sakkers en Bram Silkens, *De twee bunkerhospitelen binnen het Verdedigingsgebied Vlissingen: Ziekenhuis Bethesda en het havenhospitaal* (Middelburg: Stichting Bunkerbehoud, 2023), 75 pag., gebonden, geïllustreerd met foto's, kaarten en tekeningen in kleur en zwart-wit, ISBN 978-90-832802-1-9.

Dit boek vertelt het verhaal van de twee bunkers die in mei 2023 onder de grond aan de Prins Hendrikweg in Vlissingen werden gevonden. De bunkers werden ontdekt tijdens het bouwrijp maken van het terrein naast het zogeheten 'Witte Huis'. Dit kwam als een verrassing, aangenomen werd dat de twee bunkers in 1980 volledig waren gesloopt. De bunkers waren in slechte staat; het dak van een van de twee was eerder al gesloopt. Uit onderzoek, dat werd uitgevoerd door de Walcherse Archeologische Dienst en vrijwilligers van de Stichting Bunkerbehoud, bleek dat de bunkers in de Tweede Wereldoorlog werden gebruikt als verzamelplaats voor gewonden en onderdeel waren van een hospitaalcomplex. Uiteindelijk werden de bunkers alsnog gesloopt. Terwijl de sloop in volle gang was, schreven Marc Machielse, Hans Sakkers (beide van de Stichting Bunkerbehoud), Bernard Meijlink en Bram Silkens (beide van de Walcherse Archeologische Dienst) dit boek over het ziekenhuiscomplex waar de bunkers deel van uitmaakten. Het complex aan de Prins Hendrikweg en het bunkercomplex nabij het ziekenhuis aan de Koudekerkseweg worden er gedetailleerd in beschreven. De Vlissingse wethouder Geoffrey Sips nam op donderdag 14 december 2023 het eerste exemplaar van het boek in ontvangst.

Jeanine Dekker, *Zeeuwse zeeweringen. Werken aan de Zeeuwse kust, 1944-2015* (Utrecht: Matrijs, 2023), 480 pag., gebonden, geïllustreerd met foto's in kleur en zwart-wit, ISBN 978-90-5345-592-0.

Maar liefst 429 kilometer aan dijken, dammen, duinen en kades beschermt de inwoners van Zeeland tegen overstromingen. De kustlijn heeft zich voor een deel door natuurlijke omstandigheden gevormd, maar is voor het grootste deel in de loop van zo'n tien eeuwen door mensen aangelegd. Eén ding hebben die honderden kilometers kust met elkaar gemeen. Er is enorm veel en hard aan gewerkt. Aanleg, onderhoud, beheer, herstel en versterking zijn constanten in de geschiedenis van de Zeeuwse zeeweringen. En nog nooit waren die werken zo omvangrijk en zo ingrijpend als in de tweede helft van de twintigste eeuw. Na de inundatie van 1944 werden vier grote dijkgaten op Walcheren gedicht. Na de verwoestende stormvloed in 1953 werden verspreid door de hele provincie op tal van plaatsen doorgebroken dijken gedicht, nog voor het stormseizoen weer aanving. De uitvoering van de Deltawerken behelsde behalve de afsluiting van hele zeearmen ook het in stand houden en de versterking van vele tientallen kilometers dijk, duin en strand achter de Oosterscheldekering, maar zeker ook langs de Noordzeekust en de Westerschelde. Vooral deze laatste werken zijn nooit klaar en lijken ook door klimaatverandering alleen maar groter te worden. *Zeeuwse zeeweringen. Werken aan de Zeeuwse kust, 1944-2015* toont de veelomvattende verdediging van Zeeland op de grens van land en water. Het vertelt hoe aannemers de kolossale werken, die technisch vaak ook nog eens heel gecompliceerd waren, tot stand brachten. Hoe de waterbouw er reuzensprongen maakte, hoe geen kustvak onberoerd bleef. Hoe Zeeland beschermd moest worden, want nergens anders aan de Nederlandse kustlijn was dit werk zo vaak van levensbelang.

Wim van Gorsel
ZB Bibliotheek van Zeeland

Adrie de Kraker, *Verdrongen dorpen in de Zuidwestelijke Delta. Landschap, bewoning en samenleving van de parochies Aendijcke, Zaamslag en Othene voor het verdrinken, 1530-1584* (Zaamslag: Landschapsontwikkeling en Cultuurhistorie De Kraker, 2024), 126 pag., geïllustreerd met foto's, kaarten, gravures en documenten, ISBN 978-90-903848-5-6.

Verdrongen dorpen in de Zuidwestelijke Delta geeft een inkijkje in het dagelijks leven van drie dorpen tijdens de halve eeuw voor hun verdrinken in 1584. Auteur is de historicus en historisch-geograaf Adrie de Kraker, die al meer boeken publiceerde over landschap en bewoning van met name Zeeuws-Vlaanderen. Zijn nieuwe boek gaat over de dorpen Zaamslag, Aendijcke en Othene in de zestiende eeuw. Het laat zien in wat voor soort landschap toen werd geleefd, hoe men woonde en hoe men de kost verdiende. Het boek geeft ook inzicht in hoe een ambachtsheerlijkheid, waarin de dorpen lagen, in de praktijk functioneerde, wie het voor het zeggen hadden en hoe zij hun positie gebruikten. Hoe hebben de bewoners hun godsdienst beleden? Welke rol speelden de pastoors van de parochiekerken? Het wordt allemaal nader toegelicht. In ruim vijftig jaar hebben de inwoners veel lief, maar vooral veel leed meegemaakt. Tenslotte laat het boek zien hoe hun dorpen ten onder gingen en wat er met de resten is gebeurd.

↑ Gesteente met fossiele schelpen uit de prehistorie, gevonden op het strand tussen Westkapelle en Domburg.

COLOFON

Zeeuws Erfgoed – magazine voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Erfgoed Zeeland en verschijnt twee keer per jaar.

ISSN 1570-5005

Jaargang 23 nr. 2 | oktober 2024

Redactie: Erfgoed Zeeland
Eindredactie: Jeanine Dekker (dekker van broekhoven)
Vormgeving: Jan van Broekhoven (dekker van broekhoven)
Druk: Media58
Illustraties: Erfgoed Zeeland, tenzij anders vermeld

Aan dit nummer droegen bij: Joost van den Berg, Elma Berman, Saskia Buitenkamp, Jeroen van Dijke, Peter van Druenen, Carolien Fokke, Wim van Gorsel, Rogier Havermans, Anne Hobbel, Fred van den Kieboom, David Koren, Mandy Moreau, Levien de Putter, Rick Stoorvogel, Veronique De Tier, Janneke de Wit en Dianne van de Zande.

Erfgoed Zeeland is het centrale aanspreekpunt en samenwerkingspartner voor het erfgoed in Zeeland. De activiteiten van Erfgoed Zeeland worden onder andere mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

MELD JE VONDST!

Via het Meldpunt van Erfgoed Zeeland kan een melding gedaan worden over een archeologische bodemvondst. Vaak wordt een vondst gedaan na graafwerkzaamheden, het ploegen van het land of tijdens archeologisch onderzoek. Het kan gaan om een losse vondst als een gesp of een schaal, of om een archeologisch spoor als een fundering of een verkleuring in de bodem. Ook strandvondsten vallen hieronder. Scherven van aardewerk, stukken van dakpannen en brokstukken bouwsteen. Ze dragen allemaal bij aan het achterhalen van een stukje van onze geschiedenis! Via het Meldpunt kunnen ook meldingen gedaan worden over gebouwd en landschappelijk erfgoed in Zeeland. Het kan gaan over bedreigd, ondergewaardeerd of onbekend gebouwd of landschappelijk erfgoed. Onder erfgoed vallen alle voorwerpen, gebouwen en landschappen die een onderdeel (kunnen) zijn van de geschiedenis van ons land en een verhaal vertellen over hoe het vroeger op die locatie was.

Vondsten kunnen gemeld worden via:
www.erfgoedzeeland.nl/meldpunt.

Looierssingel 2
Postbus 49
4330 AA Middelburg

+31 (0)118 670 870
info@erfgoedzeeland.nl
www.erfgoedzeeland.nl

VOLG ONS

STEUN ONS

Erfgoed Zeeland staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg. Dit met de steun van onze donateurs. Donateur worden kan al voor 17,50 euro per jaar. Je kunt ons ook eenmalig steunen met een gift op bankrekeningnummer NL75 RABO 0335 0886 00 ten name van Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

Meer weten?
Kijk op www.erfgoedzeeland.nl/steun-ons.

Reacties en ledenadministratie
Reacties en wijzigingen graag digitaal via zeeuws erfgoed@erfgoedzeeland.nl of via de postbus.

Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij Erfgoed Zeeland; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van Erfgoed Zeeland en de rechthebbende(n). Erfgoed Zeeland streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. Erfgoed Zeeland kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

MONUMENTaal

De monumentenwachters van Erfgoed Zeeland zetten zich in om monumenten te beschermen. Ze voeren bouwkundige inspecties uit en geven eigenaren van monumenten en cultuurhistorische gebouwen onafhankelijk advies over onderhoud en duurzaamheid. Medewerkers van de Monumentenwacht zijn bovendien

af en toe op evenementen te vinden. Ze vertellen er graag over hun werk. Dit deden ze ook tijdens Open Monumentendag op 14 september jongstleden. Op het jaarlijkse evenement van meubel- en rijtuigstofferderij Brouwer in 's-Heer Hendrikskinderen informeerden zij bezoekers over hun werkzaamheden, het verduurzamen van woonhuismonumenten en het duurzaam monumentenpaspoort. | foto Mieke Wijnen Fotografie

